

АСАБЛІВАСЦІ ВАКАЛІЗМУ І КАНСАНАНТЫЗМУ ГАВОРАК ГАРАДОЦКАГА РАЁНА

Т.А. Грачыха
Віцебск, УА "ВДУ імя П.М. Маішэрава"

Мэта нашага даследавання – вызначыць узаемасувязі рускіх гаворак з гаворкамі Гарадоцкага раёна, які знаходзіцца на паўночным усходзе Віцебшчыны і мяжуе з Невельскім раёнам Пскоўскай вобласці. Вывучэнне пытанняў узаемапрапанікнення гаворак і моў у пагранічных раёнах з’яўляецца актуальным у дыялекталогіі, паколькі дазваляе звярнуцца да праблем моўнай канвергенцыі, дывергенцыі, білінгвізму, этнагенезу мясцовага насельніцтва.

Матэрыял і метады. Крыніцай для даследавання паслужылі дыялектныя слоўнікі і атласы [1], а таксама фактычны дыялектны матэрыял, сабраны ў час праходжання экспедыцыйных дыялекталогічных практык у гарадскім пасёлку Езьярышча, у вёсках Яроненкі, Скрыпкі, Кудзіны, Марчанкі, Вадзянікі, Вярэчча Гарадоцкага раёна. Метады даследавання – апісальны і параўнальна-супастаўляльны.

Вынікі і іх абмеркаванне. На тэрыторыі Беларусі гаворкі Гарадоцкага раёна адносяцца да ўсходняй (віцебска-магілёўскай) групы паўночна-ўсходняга дыялекту [2, 187]. Для паўночна-ўсходняй часткі Беларусі і сумежных рускіх гаворак заходняй часткі паўднёварускага дыялекту, да якіх адносяцца гаворкі Невельскага раёна, характэрны такія тып ненаціскага вакалізму, як дысімілятыўнае аканне [3, 27]. Пры ім пад уплывам якаснай рэдукцыі распадабняюцца галосныя аднолькавага пад’ёму пад націскам і ў першым складзе перад націскам: калі пад націскам галосны ніжняга пад’ёму [a], то ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных на месцы галосных няверхняга пад’ёму [a], [o], [e] вымаўляецца гук няпоўнага ўтварэння, рэдукаваны, сярэдняга пад’ёму, сярэдне-задняга рада [ъ] або галосны верхняга пад’ёму сярэдняга рада [ы], калі ж у моцнай пазіцыі знаходзяцца іншыя галосныя, апрача [a], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [a] [3, 28]. На Гарадоцчыне ў вызначанай пазіцыі пашыраны рэдукаваны [ъ]: *трьва́, пьшла́, астля́ся, пьгна́лі, скьза́ць, працьва́ла, пьва́рыць, кьпа́лі, стья́ць, дьма́шню, тьва́рным, зьма́таны́, пьсла́, жыткьва́та, ньга́*, але *касі́лі, мало́лі, дачкі́, калхо́за, сабе́, пасе́м, нарабо́талася, пражы́лі* (*Я й сьма́ людзей лячыла. Вадзянікі*). Адзначаны выпадкі захавання [ъ], [ы] у першым і іншых перад- і паслянаціскных складах: *парціза́нъм, прьптьдъва́ла, прьжыла́, прьчышча́лі*. А таксама нават тады, калі ў моцнай пазіцыі знаходзіцца не гук [a], а іншы галосны: *хо́цьце, пьто́м, сьло́мъй, ако́пъх, магі́лкъм, уну́към, Дьвыдзё́нкі* (*Раньшы мужыкі ў балахоньх хадзілі. Скрыпкі*).

У дадзеных гаворках ненаціскныя галосныя [a], [ы] пасля цвёрдых зычных у суседстве з губнымі зычнымі змяняюць сваю артыкуляцыю і пераходзяць у лабіяльны [u]: *була́, пупа́ла, бувала́, пубра́ць, пумяня́ем, хува́ліся, сувáлі, танцува́ць* (*Як у вайну було́: хува́ліся ат немцаў, бегалі па лясу, у Германію не пупáлі. Вярэчча*).

Дысімілятыўнае яканне пасля мяккіх зычных характэрна для беларускіх гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту і рускіх гаворак Смаленскай, Бранскай, Арлоўскай, Курскай абласцей [3, 34]. Пры дысімілятыўным яканні пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам на месцы галосных [a], [o], [e] будзе вымаўляцца гук [i], калі пад націскам гук [a], калі ж пад націскам будуць іншыя галосныя, то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [a]: *убіга́й, абдзіра́ць*,

сiчас, рiка, цiгалi, дзiржалi, лiжаць, але сялiба, пятух, нясу (А раньшы i iдa була другая. Марчанкi; *Пасьля вайны лес валiлi дзяўчонкi гадоў на васiмнiцаццэ. Езярышча; Ён жыў там, лi азiра. Вадзянiкi*). Аднак, паводле даследаванняў дыялектолагаў [2, 73], для паўночнага ўсходу Вiцебскай вобласцi, у тым лiку для гаворак Гарадоцкага раёна, уласцiвы вiцебскi падтып дысiмiлятыўнага якання, пры якiм [i] вымаўляецца не толькi перад складам з нацiскным [а], але i перад нацiскным [е]: *дзiрэвнi, нiдзэля, iнцiрэсна, цiбэ, у мiнэ, вiзьдзэ, глiдзэла* (Скарей пусьцi мiнэ, а то пятух запiець. Яроненкi; *У мiнэ на лехах растуць агурыцы i памiдоры. Езярышча; А нiвэстка знаiць, што ў старiка золата, пасець яго, куды ён, туды й iнa. Кудзiны*).

Сiстэму кансанантызму гаворак Гарадоцкага раёна вылучае адрозненне этымалагiчна цвэрдых i мяккiх зычных [р] i [р'], што характэрна для рускай мовы i яе гаворак, а таксама для беларускiх вiцебска-магiлёўскiх i паўднёвых палескiх гаворак. Абследаваная тэрыторыя адносiцца да мяккаэрай гаворкi [2, 82]. Так, з аднаго боку, выкарыстоўваецца для маўлення цвэрдая фанема /р/: *прыстроiцца 'апануцца па-святочнаму', пораўнi, варыўня, грымнiца, брацца, прычыпурыцца, радыса, работала, стройка, украсьлiца 'чырванапёрка', трапам 'шмат', iскары 'густыя зарасцi на беразе ракi', грэдлi 'прыстасаванне з драўляных дошак для сушкi бульбоўнiка', расты 'расткi', акрывець 'пастарэць' (Хутка прычыпурымся, прыстроiмся, ужэй i на танцы бяжым. Езярышча; *Бульба сёлета растамi пайшла. Марчанкi; Iскары возле Обалi вялiкiя. Езярышча*). З другога боку, вельмi пашыранай у гаворках Гарадоцкiны з'яўляецца мяккая фанема /р'/: *череда, цiперь, упярёт, рiбята, грiбы, прiшла, гаворiць, прiнесла, режыць, прiходзiць, перiламiў, прiдзiць, трi, трiццаццэ, захвареў, згарела, варiш, нарiхтавалi, рiка, прялка, спряду, дзережня, старiк, рiшка 'памяшканне для сушкi снапоў', астрыга 'прылада для лоўлi рыбы', хрыпы 'трава для кармлення жывёл' (Нада iцi хрыпы сабраць сьвiнням. Кудзiны; *На берагу астрыгай рыбу калолi. Езярышча*). У некаторых словах назiраецца з'ява гiпiрызму – вымаўленне мяккай фанемы /р'/ на месцы этымалагiчна цвэрдай фанемы /р/: *бярэзы, крiша, заўтря* (В рiшке зерне намокла – крiша працекаець. Езярышча).**

У гаворках Гарадоцкага раёна адзначаны выпадкi так звананага цокання – неадрознення афрыкат /ц/ i /ч/: *тутацька, вадзiцка* (Большы iйх пасья тога тутатцька нi было. Кудзiны; *Прынесi вадзiцкi – смагу адагнаць. Вярэчча*). Магчыма, пад уплывам цокання ў слове *каса* назiраецца неадрозненне фанем /с/ i /ц/: *Касiлi кацой раньшы ўвесь лух, поле. Езярышча*. З'ява цокання, паводле даследаванняў дыялектолагаў, сустракаецца на паўночным усходзе Вiцебскай вобласцi, у некаторых гаворках Магiлёўшчыны i Гомельшчыны, а таксама характэрна для рускiх гаворак. На думку Я.Ф. Карскага, яна з'яўляецца старажытнай асаблiвасцю ноўгарадскiх гаворак [3, 45].

На тэрыторыi Гарадоцкага раёна, як i ў гаворках Вiцебшчыны, Гродзеншчыны, паўночнай Брэстшчыны, а таксама ў рускiх гаворках паўночна-заходняй тэрыторыi i сярэдне-рускiх гаворках [3, 50] назiраецца няпоўная рэгрэсiўная асiмiляцыя па глухасцi: *палiхчала, снех, дзяцькi, кнiшкi, свацьба, скацяротка 'сурвэтка'* i iнш. Аглушэнне звонкiх зычных адбываецца на канцы слоў: *нарот, муш, лошаць, замуш, штоп, кап* (Я замуш выхадзiла ў глухой дзiрэвне. Кудзiны).

Заклучэнне. Такiм чынам, даследаванне дыялектных асаблiвасцей вакалiзму i кансанантызму гаворак Гарадоцкага раёна Вiцебскай вобласцi дазволiла выявiць такiя iх вызначальныя фанетычныя рысы, як наяўнасць дысiмiлятыўнага акання i якання, распадабненне мяккай i цвэрдай фанемы /р/ i

/р'/, афрыкат /ц/ і /ч/, няпоўную рэгрэсіўную асіміляцыю па глухасці, аглушэнне звонкіх зычных на канцы слоў. Дадзеныя фанетычныя з'явы пашыраны ў суседніх рускіх гаворках. Даследаванне дыялектнага матэрыялу беларуска-рускага пагранічча дапамагае раскрыць паходжанне, развіццё, пашырэнне і ўзаемапрапанікненне моўных з'яў на фанетычным узроўні ў беларускіх і рускіх народных гаворках.

1. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. / пад рэд. М.В. Бірылы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Акадэмія навук Беларусі, 1993-1998.
2. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія. Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск: Выш. шк., 1991. – 287 с.
3. Беларуская і руская дыялекталогія: дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. – Мінск: Выш. шк., 1992. – 248 с.

НЕКАТОРЫЯ ГРУПЫ ЛЕКСІКІ ЛЬНАВОДСТВА НА БЕЛАРУСКА-РУСКАМОЎНЫМ ФОНЕ

*Л.І. Злобін, Я.Н. Марозава
Віцебск, УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”*

У беларускай, як і ў іншых славянскіх мовах, вакол агульнаславянскага слова *лён* на працягу стагоддзяў склалася разгалінаванае тэматычнае поле, асноўны пласт якога, паводле нашых назіранняў, складаюць дыялектныя лексемы, звязаныя з працэсамі ручной уборкі і апрацоўкі льну. Шматлікія словы гэтага поля бытуюць на тэрыторыі Віцебскай вобласці і засведчаны ў розных лексікаграфічных крыніцах, а таксама ў матэрыялах для дыялектнага слоўніка Віцебшчыны, якія на працягу многіх гадоў рупліва назапашваліся на кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржуніверсітэта. Зараз выкладчыкі кафедры праводзяць лексікаграфічную апрацоўку картатэкі і рыхтуюць слоўнік да выдання. Паколькі Віцебшчына мяжуе з Пскоўскай і Смаленскай абласцямі, то прадметам нашага аналізу паслужылі і рускамоўныя лексемы, якія рэпрэзентуюць некаторыя рэаліі льнаводства на тэрыторыі Расіі.

Аналіз фактычнага матэрыялу праводзіцца **метадам** навуковага апісання з прымяненнем элементаў параўнальна-супастаўляльнага і лінгвагеаграфічнага метадаў.

Спецыфіка дыялектнага ландшафту мовы найбольш наглядна выяўляецца праз матывацыйныя, словаўтваральныя працэсы і фанетыка-марфаналагічныя і граматычныя з'явы, якія знаходзяць сваё выражэнне ў сістэме намінацыйных сродкаў.

Поле, з якога сабралі лён або на якім папярэдняя культура быў лён, называюць *ільнішча, льнішча, ільнянішча, льнянішча* (лексемы нарматыўныя) [12, т. 2, с. 534], *лянішча* (Гродз., Гом., Маг., Мін.), *лянішча* (Віц., Маг.) [6, т. 4, к. 137], *лянішча, льянішча* (Віц., Гродз., Мін.) [11, т. 2, с. 718], *іллянішча* (Віц.) [11, т. 2, с. 342], *лёнішча* (Гродз.) [4, с. 59], *ільнянішча* (Гом.) [8, т. 4, с. 187; 8, вып. 4, с. 187], *ільнішка, льнішка, лянішка* (Бр.) [6, т. 4, к. 137], *лянішко, льнішко, ільнішко* (Гродз.) [4, с. 68; 11, т. 2, с. 690, 717].

Мы не ставім сваёй мэтай паслядоўны і ўсебаковы аналіз фактараў, якія выклікаюць розныя віды варыянтнасці ў апісваемых групах тэрмінаў ільнаводства, але відавочна, што словаўтваральныя варыянты ствараюцца